

Stenåldersboplatsen Holmen

Schakt och provrutor inom Svanshals 132:1

Arkeologisk utredning, etapp 2

Svanshals 132:1
Ramstad 3:1
Svanshals socken
Ödeshögs kommun
Östergötlands län
Östergötland

Tom Carlsson

Stenåldersboplatsen Holmen

Schakt och provrutor inom Svanshals 132:1

Arkeologisk utredning, etapp 1

Svanshals 132:1
ramstad 3:1
Svanshals socken
Ödeshögs kommun
Östergötlands län
Östergötland

Tom Carlsson

Utgivning och distribution:
Stiftelsen Kulturmiljövård
Stora gatan 41, 722 12 Västerås
Tel: 021-80 62 80
Fax: 021-14 57 20
E-post: info@kmmmd.se

© Stiftelsen Kulturmiljövård 2016

Omslagsfoto: Vy över sjön Tåkern. Foto Tom Carlsson

Upphovsrätt, där inget annat anges, enligt Publik Licens 4.0 (CC BY)
<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0>

Lantmäteriets kartor omfattas inte av ovanstående licensiering.
Kartor ur allmänt kartmaterial © Lantmäteriet. Ärende nr MS2012/02954.

ISBN: 978-91-7453-499-3
Tryck: Just Nu, Västerås 2016.

Innehåll

Sammanfattning	5
Inledning.....	6
Undersökningens förutsättningar.....	6
Utredningsområdet.....	6
Fornlämningsmiljö och tidigare undersökningar.....	6
Förundersökningens syfte, inriktning och ambitionsnivå	8
Metod och genomförande	8
Undersökningens resultat.....	10
Tolkning och utvärdering.....	10
Referenser.....	13
Tekniska och administrativa uppgifter.....	14
Bilagor.....	15
Bilaga 1. Schakttabell.....	15
Bilaga 2. Provrutor	16

Figur 1. Översiktskarta över Östergötland med platsen för utredningen markerad med röd punkt.

Figur 2. Utdrag ur digitala terrängkartan med platsen för utredningen markerad med en röd ring. Skala 1:50 000.

Sammanfattning

Stiftelsen Kulturmiljövård (KM) genomförde under hösten 2015 en arkeologisk utredning, etapp 2, vid stenåldersboplatsen ”Holmen”, Svanshals 132:1, belägen på fastigheten Ramstad 3:1 i Ödeshögs kommun (figur 1 och 2). Det finns många välbevarade fornlämningar kring Tåkern och Holmen är en av fyndrikaste mesolitiska boplatserna i trakten. Lösfynd av stenredskap, hornhackor och skelettdelar från människor har påträffats här i samband med jordbruk.

Den arkeologiska utredningen, etapp 2, föranleddes av att Naturvårdsverket har planer på att stycka av fastigheten Ramstad 3:1 för att anlägga en våtmark.

32 provrutor undersöktes, ca 1 700 meter schakt togs upp med hjälp av grävmaskin och matjorden inom en större yta schaktades av och den underliggande torven söktes igenom med hacka. Inga fornlämningar påträffades. Avgränsningen av boplatsen norrut har därför justerats (se figur 6).

Inledning

Naturvårdsverket planerar att stycka av fastigheten Ramstad 3:1 för att anlägga en våtmark. Fastigheten gränsar till sjön Tåkern och områdena närmast sjöns forna stränder hör till de mest fornlämningstäta i Östergötland. Området berör en stenåldersboplats, kallad ”Holmen”, Svanshals 132:1. Särskilt utmärkande för Holmen är de välbevarade fynden av organiska material och platsen är ett av de mest informativa fornlämningsområdena från mesolitikum i Östergötland. Den rika fornlämningsbilden gjorde att Länsstyrelsen beslutade att en arkeologisk utredning, etapp 2, var nödvändig i syfte att undersöka om det fanns fornlämningar i området inför anläggandet av den planerade våtmarken. Arbetet bekostades av Naturvårdsverket.

Undersökningens förutsättningar

Utredningsområdet

Ramstad 3:1 är beläget i den södra delen av den grunda sjön Tåkern. Sjöns vattennivåer har fluktuerat under årtusendena och under den varma boreala klimatzonen, ca 8500–6800 BC, stod vattennivåerna ca 3,5 meter lägre än idag (Browall 2003:24). Delar av utredningsområdet bör ändå ha utgjort sjöbotten innan utdikningarna som gjordes under åren 1842–1844 (<http://www.lansstyrelsen.se/ostergotland>).

Topografin var mycket flack och det aktuella området utgjorde fornlämningsområdets lägre partier och låg ca 93 meter över havet (m ö.h.). De flesta lösfynden som genom åren har hittats har legat på en svag höjd, ca 97–99 m ö.h., något längre söderut.

Sänkningarna av Tåkern på 1840-talet genomfördes för att öka odlingsarealerna och utredningsområdet brukas fortfarande, under 2015 växte raps i området. I öster finns ett större dike som avvattnar området norrut. Genom fornlämningsområdet skär även en landsväg i öst–västlig riktning.

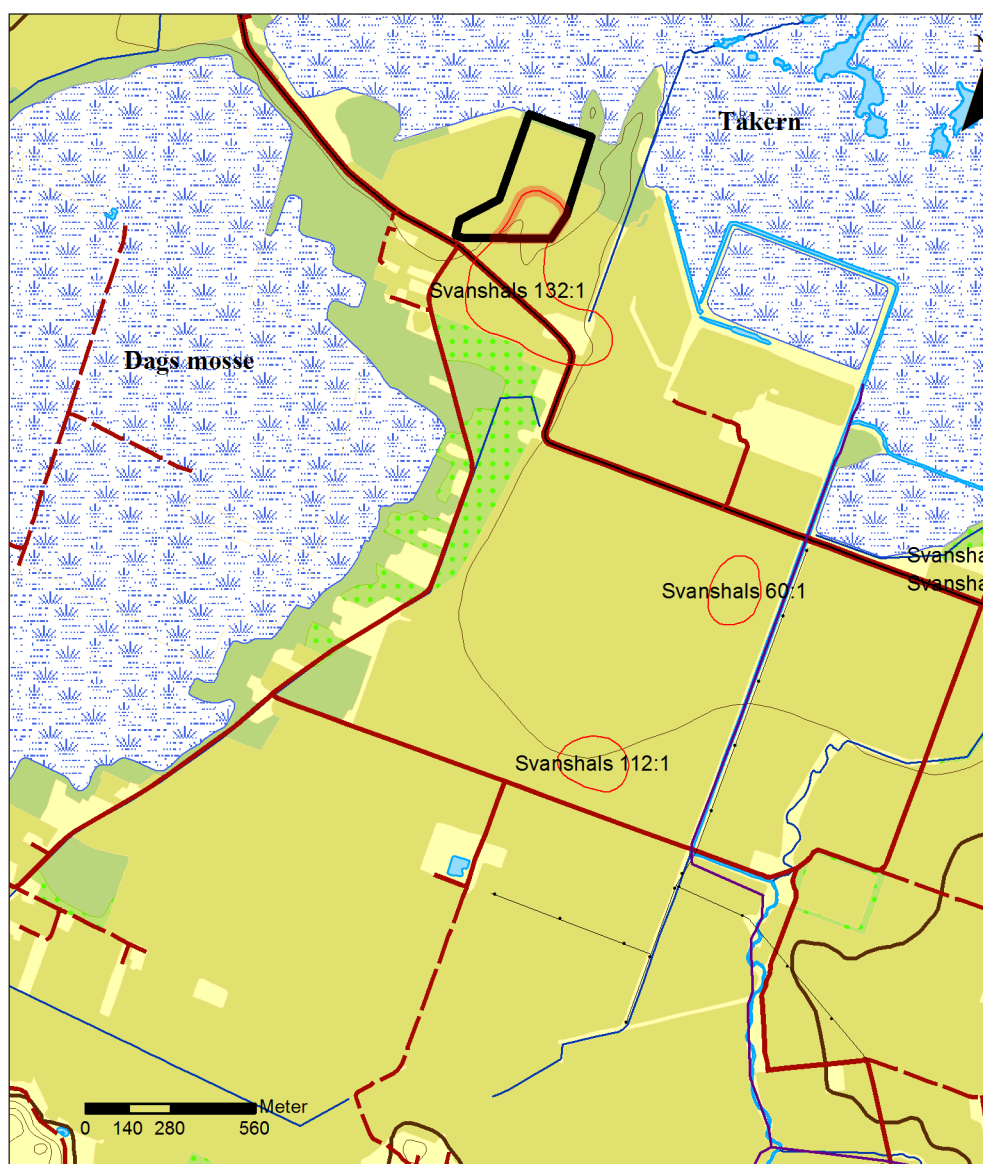
Sammanlagt var området för den planerade dammen ca 120 000 m² stort, varav utredningsområdet utgjorde ca 23 000 m² (figur 3). Utredningen begränsades till den yta som enligt FMIS ingick i fornlämningsområdet för Svanshals 132:1, dvs. den södra delen av den fastighet som skulle styckas av.

Fornlämningssmiljö och tidigare undersökningar

Östergötlands slättbygd karaktäriseras av mjukt kuperade åsar och vidsträckta flacka områden. I väster finns berget Omberg, som geologiskt sett är en horst. Omberg gränsar i sin tur till Sveriges näst största insjö, Vättern. På de låglänta lermarkerna fanns det långt fram i historisk tid många mindre vattendrag, bäckar och sammanhängande våtmarker och mossar. Först genom den omfattande utdikningen under framförallt 1800-talet kunde slättbygden torrläggas och stora sammanhängande åkrar skapas vilket gett förutsättningarna för dagens monokulturella jordbruk. Östergötlands slättbygd har åtminstone under historisk tid varit landskapets kornbod. Slättbygdens bördighet består i dess jordar av kalkrik glacial och postglacial lera, ofta uppblandad med morän.

Trakten runt sjön Tåkern är utan tvivel en av de mest händelserika i Östergötland. De södra och västra delarna kring Alvastra är särskilt rika på stenålderslämningar och längs Tåkerns stränder har det gjorts många lösfynd av yxor, slagen flinta och benföremål. Här finns Alvastra pålbyggnad och i närheten den enda megalitgraven i Östergötland. I området finns figurrika hällristningar, stora gravhögar från bronsålder och gravfält från järnåldern. Under 1100-talet anläggs här en kungsgård och det första cistercienserklostret i Sverige uppfördes vid Alvastra år 1143 (Browall 2003).

Docent Hans Browall har under många år inventerat de åkrar som utgjort de forntida stränderna och han har hittat och samlat in ett rikt och varierat fyndmaterial från både mesolitikum och neolitikum (Browall 1980; 1999; 2003). Nyligen utförda inventeringar av torvtäkterna i Dags mosse bekräftade denna bild ytterligare med bl.a. fynd av en hornhacka, tjärbloss, sänken och djurben. Föremålen har ^{14}C -daterats till tidig- och mellanmesolitikum (Hallgren 2015). Två arkeologiska utredningar har i samband med markarbeten genomförts inom det aktuella fornlämningsområdet (Länsstyrelsens dnr. 421-4582-95 och dnr. 421-4696-196, FMIS). Inga fornlämningar påträffades dock.

Figur 3. Platsen för utredningen och närliggande fornlämningar markerade på utdrag av fastighetskartan. Skala 1:25 000.

Ägaren av den aktuella fastigheten har sedan 1970-talet hittat stenåldersfynd inom fornlämningsområdet. Ett hundratal föremål har genom årens samlats in i samband med plöjning av marken, bl.a. tjugofyra trindyxor, tre lihultsyxor och ett mikrosån av kinnekulleflinta. Särskilt intressanta är de drygt tio ben-/hornföremålen: spetsredskap och hornhackor. 1979 påträffades bl.a. en hornmejsel med ett inristat geometriskt trekantsmotiv (Browall 1980, s. 48). ¹⁴C-analyser daterade föremålet till mellan 5 600 och 4 800 cal. BC (6 690–6 005 BP), vilket är en relativt sammanhållen sekvens för ¹⁴C-dateringar (Browall 1999, s. 297). Fynden har påträffats inom ett större område men framförallt i de högre belägna partierna i söder. Inom den yta som nu har utretts har ett skalltak från människa påträffats (muntl. uppgift Hans Browall). Skalltaket ¹⁴C-daterades till 5 720–5 580 cal. BC (Ua 12944: 6 800 ±90 BP). Strax intill har markägaren i samband med odling noterat ett rödfärgat område ”av en människas storlek” vilket möjligen kan ha varit en grav.

Närheten till våtmarker och stränder och den angränsade boplatsen Holmen är betydelsefulla för tolkningen av fynden av skelettdelarna. Det är väl känt från andra platser i södra Skandinavien att våtmarker och strandzoner till sjöar nära mesolitiska boplatser var miljöer för många och allehanda religiösa aktiviteter (bl.a. Carlsson 2007; Karsten 2001; Karsten & Knarrström 2003; Hallgren 2011).

Syfte, inriktning och ambitionsnivå

I enlighet med kravspecifikationen i Länsstyrelsens förfrågningsunderlag var huvudsyftet med utredningen, etapp 2, att ta reda på om det fanns fornlämningar inom området för Naturvårdsverkets planerade våtmark. Utbredningen av fornlämningsområdet, Svanshals 132:1, var oklar och utredningen skulle, om möjligt, avgränsa dess utsträckning norrut. Eventuella lämningar skulle dokumenteras angående karaktär samt dateras.

Resultatet från den arkeologiska utredningen, etapp 2, skulle kunna användas som underlag i en fortsatt besluts- och planeringsprocess för såväl beställare som för Länsstyrelsen.

Metod och genomförande

Utredningen omfattade fyra moment:

1) *Inventering*. Tidigare inventeringar av de nyplöjda åkrarna kring Holmen och kring Tåkerns forna stränder illustrerar att det finns många fynd i den plöjda matjorden. Utredningen inleddes med att utredningsytan söktes av okulärt. Syftet var att hitta eventuella skärvstenar, kvarts- och flintavslag för att få ett underlag till var provrutorna skulle förläggas.

2) *Matjordsarkeologi*. 32 provrutor grävdes genom matjorden ner till det underliggande lagret. Rutornas storlek var 0,5×0,5 m. Matjorden var inledningsvis torr och kunde därför sällas med 4 mm maskstorlek. Efter ett kraftigt regn blev detta tyvärr inte längre möjligt varför matjorden därefter hackades igenom med spade eller skärslev (figur 4)

Rutorna placeras inledningsvis med fem meters mellanrum från söder till norr. Eftersom inga fynd hade påträffats vid inventeringen eller vid de inledande provrutsgrävningen ökades avståndet mellan rutorna för att kunna täcka in en större yta. Flera rutor placerades i utredningsområdets södra och norra del för att om möjligt avgränsa fornlämningsområdet. Provrutorna var betydligt färre än planerat, efter samråd med Länsstyrelsen i fält (2015-08-01) beslöts istället att lägga mer tid på maskinavbaning.

3) *Utredningsgrävning.* Maskinschakt grävdes därefter för att söka anläggningar och föremål i och under matjorden. Schakten grävdes en skopbredd breda (ca 1,5 m), eller bredare då det krävdes för att förstå lagerbildningar och ansamlad trä i torvlagren. För att undersöka markförhållandena togs även tre schakt upp vilka sträckte sig norrut, utanför FMIS utbredning av fornlämningsområdet.

4) *Undersökning av lager under matjorden.* I ett fjärde steg var planen att provrutor skulle grävas under matjorden i schakten i syfte att undersöka stratigrafier och eventuell förekomst av djupt liggande fynd. Eftersom inga fynd påträffades vid de tidigare momenten grävdes inga sådana provrutor. Istället banades matjorden av inom en större sammanhängande yta, schakt 12 (ca 300 m²) med lera över torv. Torven hackades igenom.

Schakt och provrutor beskrevs och mättes in med RTK-GPS. Samtliga schakt återfylldes.

Ett flertal analyser var planerade men eftersom inga anläggningar eller fynd påträffades utfördes inte några av dessa.

*Figur 4. Ett av de upptagna schakten inom utredningsområdet vid Holmen, efter regn.
Fotograf Tom Carlsson*

Undersökningsresultat

Den inledande inventeringen av markytan gav inga resultat. Längre söderut, nära vägen, noterades dock rikliga mängder skärviga stenar. Inte heller i provrutorna hittades några fynd. Provrutorna och schakten visade en markstratigrafin med ett ca 0,3–0,4 m tjock humöst matjordslager. Under detta fanns kompakt lera med enstaka mindre kalkstenar. Här och var fanns också mindre sandiga områden. I provrutorna längs norrut påträffades torv under matjorden. Under torvlagret fanns lera och grus.

Eftersom inga fynd påträffats övergick undersökningen till maskinschaktning. Tio schakt togs upp med en sammanlagd läng av ca 1 700 m. Schakten förlades i nord-sydlig riktning för att täcka in så stor yta som möjligt av utredningsområdet.

I schakten dokumenterades en gräns norrut för den underliggande torven (figur 5). Torvens övre gräns låg 93,7 m ö.h. Torven har sannolikt bildats i de våtare områdena innan sjösänkningen på 1840-talet. Övergångsområdet mellan sand och det tjocka torvlagret tolkades därför vara en forntida strandlinje. På den mesolitiska bopplatsen Strandvägen i Motala har människoben påträffats just i detta ”övergångsområde” mellan torrt och vått (Carlsson 2007; Molin m.fl. 2012). Även på andra platser har människoben hittats, på samma sätt relaterade till våtmarker (Karsten 2001; Karsten & Knarrström 2003; Hallgren 2011).

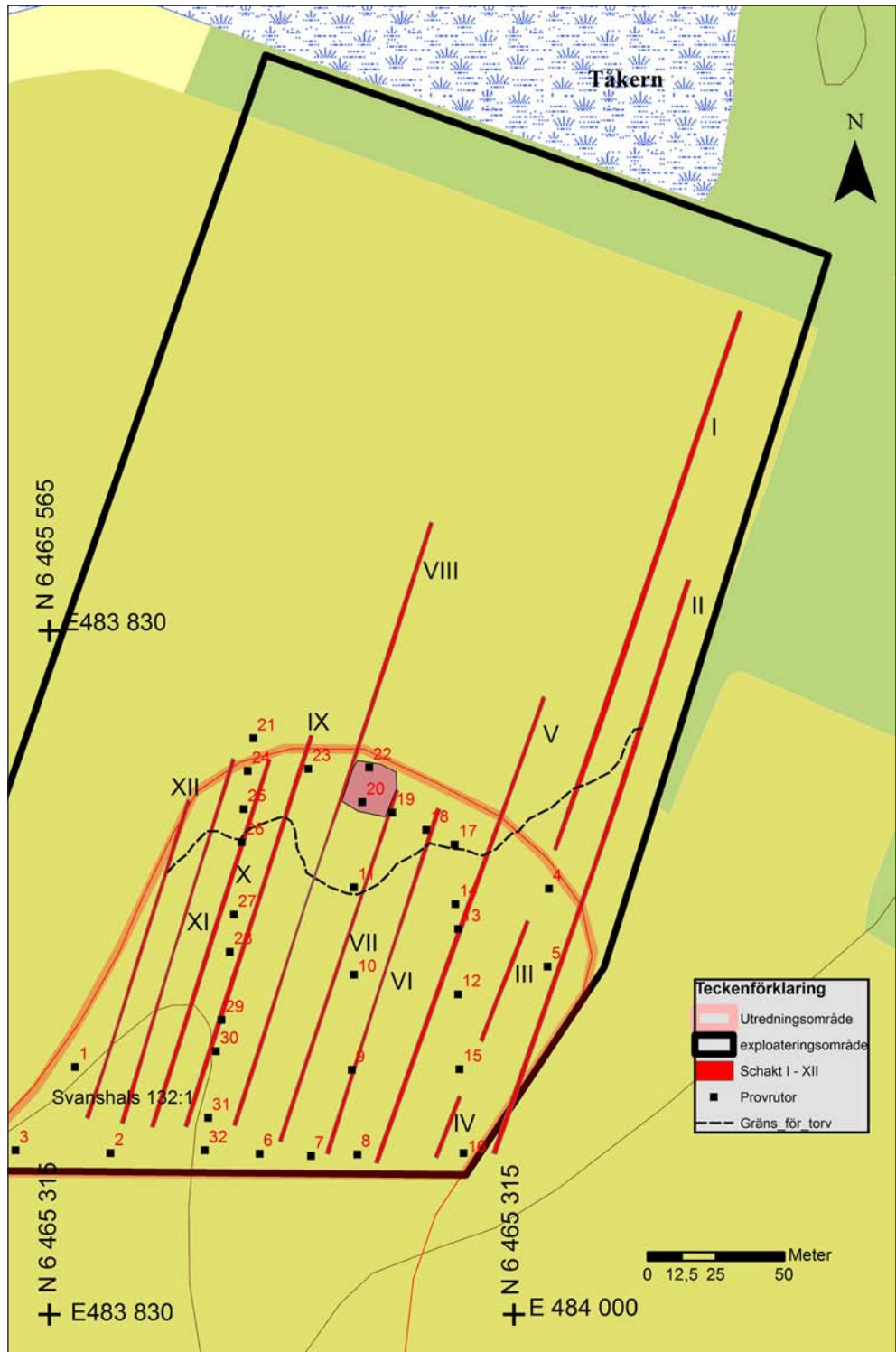
I det aktuella utredningsområdet banades matjorden av ner till torven i en större sammanhängande yta. Den underliggande torven gick igenom med hacka, dock utan att vare sig fynd eller konstruktioner hittades.

Tolkning och utvärdering

Det förhållandevis stora arkeologiska arbete som genomförts vid utredningen, etapp 2, på en av de mest intressanta mesolitiska boplatserna i Östergötland, gav sålunda inga nya fynd eller forntida konstruktioner. Utredningen har ändå gett ny information gällande boplatstens rumsliga organisation. Fynd av boplatsskikt har tidigare påträffats på de högre belägna områdena i söder medan skalltaken från människa uppges ha hittats något längre norrut, i de områden som utgjort Tåkerns lång-grunda strandområden. Utredningen har avgränsat fornlämningsområdet, skärvsten och fyndet av en trindyxa i söder, utanför utredningsområdet, illustrerar att boplatsten framförallt finns söder om det nu utredda området.

Eftersom terrängen är mycket flack är det dock osäkert var den mesolitiska stranden fanns, möjligen har vattenytan fluktuerat även under den tid då människorna bodde på platsen. Fynden tyder på en rumslighet baserad på olika verksamheter som i stort sett överensstämmer med hur det ser ut på den ungefär samtida boplatsten Strandvägen 1 i Motala. På de torraste områdena fanns hus, härdar och allehanda beredning och produktion. Nära husen fanns även gravarna. I en våt zon nära vattnet, och delvis i vattnet, utfördes religiös praktik som nedläggningar av betydelsebärande föremål. Längre ut från stranden, i djupare vatten, fiskade man med ljuster, lade ut mjärdar och fångade vattenlevande djur (Carlsson 2007; Molin m.fl. 2014).

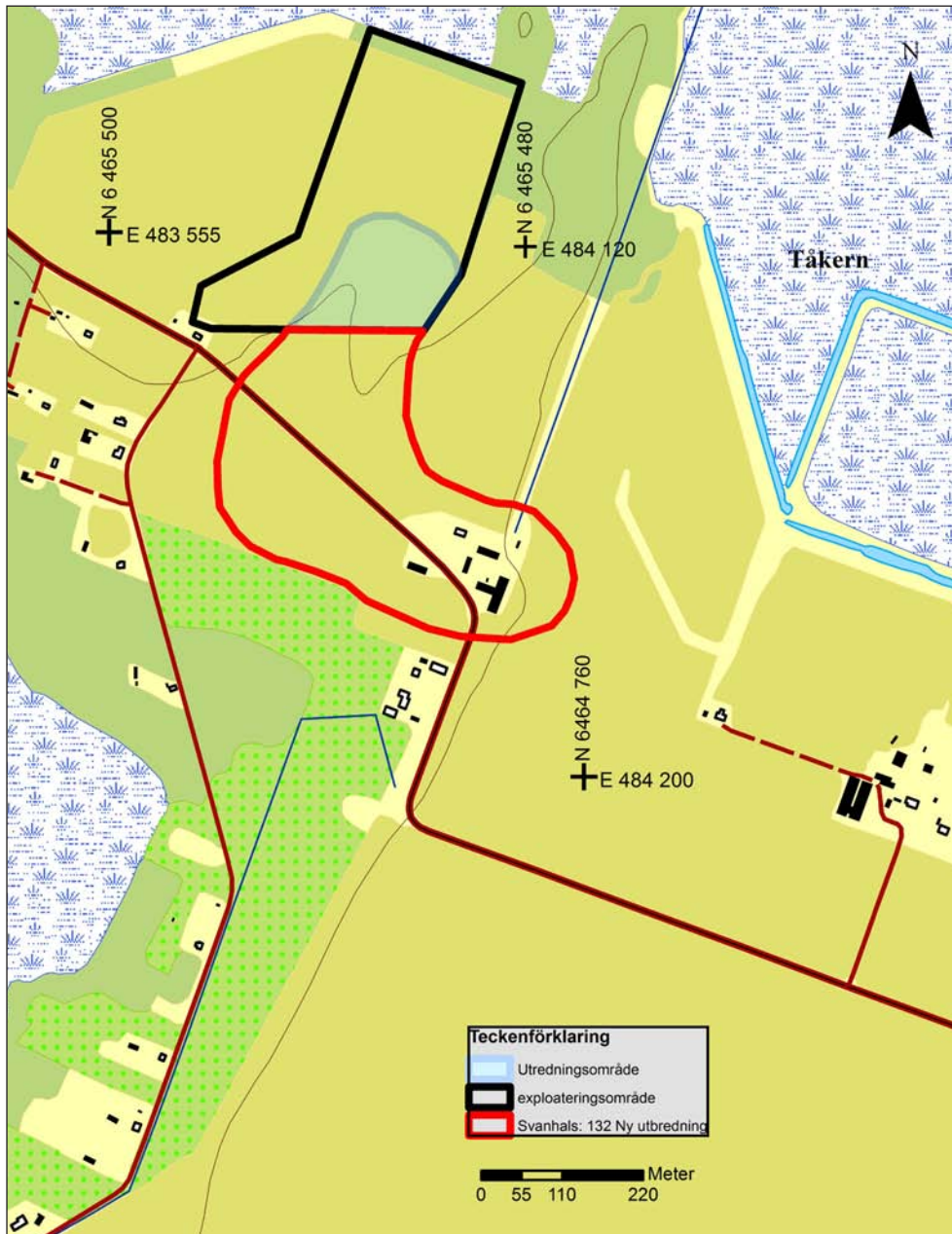
Att värdera fornlämningar efter enbart lösfynd eller fosfatkarteringar innebär ofta svårigheter. Genom den nu genomförda utredningen inom Holmen kan man göra två

Figur 5. Exploateringsområdet och utredningsområdet markerade tillsammans med undersökta schakt och rutor. Utdrag ur fastighetskartan. Skala 1:2 500.

viktiga iakttagelser. Den första är att det finns många fler aspekter på stenåldersboplatser än stenbearbetning, keramikskärvor och härdar. När det finns bevarat organiskt material avspeglar lösfynden också andra verksamheter med en komplex rumslig organisation. Den andra iakttagelsen gäller utbredningen, storleken, på boplatser. De närmare 100 lösfynden på platsen är hittade inom en ca 500×500 meter stor yta, med en koncentration i söder. Stenålderns boplatser var sannolikt betydligt större än vi vanligtvis antar. Magnus Andersson har (2003) vid omfattande uppdragsarkeologiska undersökningar i Skåne

konstaterat att spåren efter tidigneolitiska boplatser ofta påträffas inom 10 000-tals m². Liknande iakttagelser har gjorts på flera neolitiska boplatzlämningar i Östergötland (Carlsson 2014). De dokumenterade mesolitiska lämningarna vid Strandvägen och Kanaljorden i Motala och nu även i Holmen tyder på att samma antaganden kan göras för mesolitiska boplatser.

Figur 6. Den nya utbredningen av stenåldersboplatzen Svanhals 132:1 efter den nu utförda utredningen markerad med rött. Utdrag av fastighetskartan i skala 1:10 000.

Referenser

Litteratur

Andersson, M. 2003. Skapa plats i landskapet. Acta archaeologica Lundensia. Series prima in 80, NO 42. Lund.

Browall, H. 2003. Det forntida Alvastra. SHM. Stockholm.

Browall, H. 1999. Mesolitiska mellanhavanden i västra Östergötland. I: Gustafsson, A. & Karlsson, H. (red). Glyfer och arkeologiska rum – en vänbok till Jarl Nordbladh. Gotarc Series A vol 3. Göteborg.

Browall, H. 1980. Mesolitisk stenålder vid Tåkern. Östergötland 1980. Meddelanden från Östergötlands och Linköpings Stads Museum. Linköping.

Carlsson, T. 2014. This must be the place. Perspectives on the Mesolithic–Neolithic transition in Östergötland, Eastern Middle Sweden. Riksantikvarieämbetet & Oxbow.

Carlsson, T. 2007. Mesolitiska möten. Strandvägen en senmesolitisk boplats vid Motala ström. Acta Archaeologica Lundensia. Series prima in 80, No 54.

Hallgren, F. 2015. Inventering av stenålderslämningar i torvtäkten på dags mosse 2012-2014. Uppsala universitet.

Hallgren, F. 2011. Mesolithic skull deposits at Kanaljorden, Motala Sweden. I: Current Swedish Archaeology 19.

Karsten P. 2001. Dansarna på Bökeberg. Om jakt, ritualer och inlandsbosättningar vid jägarstenålderns slut. Riksantikvarieämbetet Arkeologiska undersökningar skrifter 37. Malmö.

Karsten, P. & Knarrström, B. 2003. The Tågerup Excavation. Skånska spår – arkeologi längs västkustbanan. Riksantikvarieämbetet, UV Syd. Trelleborg.

Molin, F., Gruber, G. & Hagberg, L. 2014. Motala – a North European Focal Point? In: Riede, F. & Tallaavaara, M. (red). Late Glacial and Postglacial Pioneers in Northern Europe. BAR International series 2599.

Tekniska och administrativa uppgifter

Stiftelsen Kulturmiljövård projektnr:	KM15047
Länsstyrelsen dnr, beslutsdatum:	431-2516-15, 2015-06-01
Typ av undersökning:	Arkeologisk utredning, etapp 2
Undersökningsperiod:	2015-08-25–2015-09-04
Personal:	
Landskap:	Östergötland
Län:	Östergötland
Kommun:	Ödeshög
Socken:	Svanshals
Fastighet:	Ramstad 3:1
Fornlämning:	Svanshals 132:1
Ekonomiska kartan:	8E3h NV, 8E3h SV
Koordinater:	N6465194 E483920
Koordinatsystem:	Sweref99 TM
Höjdsystem:	RH 2000
Inmätningmetod:	RTK-GPS
Dokumentationshandlingar:	Inga dokumentationshandlingar utöver rapporten arkiveras
Fynd:	Inga fynd tillvaratogs

Bilaga 1. Schakttabell

Schakt	Stratigrafi	Längd, m	Anläggningar	Fynd	Övrigt
I	0,3–0,4 m matjord över torv och lera i norr. Ett sandigt område i schaktet, ca 100 m från norr.	221	-	-	
II	0,3 m matjord över lera, ställvis grusblandad lera	208	-	-	Ställvis rikliga mängder grenar och pinnar i torven
III	0,3 m matjord över lera	47	-	-	
IV	0,3 m matjord över torv och lera i norr	24	-	-	
V	0,3 m matjord över torv och lera i norr. Enstaka, 0,15 m stora stenar	180	-	-	
VI	0,3 m matjord över torv och lera i norr.	133	-	-	
VII	0,2–0,6 m över torv och lera i norr samt rikliga mängder morän i mitten av schaktet.	136	-	-	
VIII	0,3–0,4 m lera och morän	232	-	-	
IX	0,2–0,4 m matjord över torv och lera i norr.	150	-	-	
X	0,3 m matjord över torv och lera i norr. Inblandning av morän i södra delarna	141	-	-	
XI	0,3 m matjord över torv och lera i norr. Inblandning av morän i södra delarna	140	-	-	
XII	0,3 m matjord över torv och lera i norr. Inblandning av morän i södra delarna.	122	-	-	
Yta	0,3 m matjord över torv och lera.	300 m ²	-	-	0,1–0,15 m tjockt torvlager. Pinnar och grenar i torven

Bilaga 2. Provrutor

Ruta	Lager	Storlek, m	Djup
1	Matjord, grus lera	0,5×0,5	0,35
2	Matjord, grus lera	0,5×0,5	0,35
3	Matjord, grus lera	0,5×0,5	0,35
4	Matjord, grus lera	0,5×0,5	0,35
5	Matjord, grus lera	0,5×0,5	0,35
6	Matjord, grus lera	0,5×0,5	0,40
7	Matjord, grus lera	0,5×0,5	0,35
8	Matjord, grus lera	0,5×0,5	0,40
9	Matjord, grus lera	0,5×0,5	0,35
10	Matjord, grus lera	0,5×0,5	0,35
11	Matjord, grus lera	0,5×0,5	0,30
12	Matjord, grus lera	0,5×0,5	0,35
13	Matjord, grus lera	0,5×0,5	0,35
14	Matjord, grus lera	0,5×0,5	0,35
15	Matjord, grus lera	0,5×0,5	0,35
16	Matjord, grus lera	0,5×0,5	0,35
17	Matjord, grus lera	0,5×0,5	0,35
18	Matjord, grus lera	0,5×0,5	0,35
19	Matjord, grus lera	0,5×0,5	0,40
20	Matjord, grus lera	0,5×0,5	0,35
21	Matjord, grus lera	0,5×0,5	0,40
22	Matjord, grus lera	0,5×0,5	0,35
23	Matjord, grus lera	0,5×0,5	0,35
24	Matjord, grus lera	0,5×0,5	0,30
25	Matjord, grus lera	0,5×0,5	0,35
26	Matjord, grus lera	0,5×0,5	0,35
27	Matjord, grus lera	0,5×0,5	0,35
28	Matjord, grus lera	0,5×0,5	0,35
29	Matjord, grus lera	0,5×0,5	0,35
30	Matjord, grus lera	0,5×0,5	0,40
31	Matjord, grus lera	0,5×0,5	0,35
32	Matjord, grus lera	0,5×0,5	0,35